

БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВНОСТ СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО (1878) И В НАЧАЛОТО НА XXI ВЕК: СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ

Георги Янков

THE SYSTEM OF STATE GOVERNMENT IN BULGARIA AFTER THE LIBERATION (1878) AND IN THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY: A COMPARATIVE ANALYSIS

Georgi Yankov

Abstract:

The problem of consolidating the system of state government was as importance for the development of Bulgaria after the Liberation, as it is in the beginning of the 21st century. The analysis shows that the outstanding political wisdom of the builders of the young Bulgarian state, the historical optimism and patriotism of the society, and the demographic boom after the Liberation, contrast with the enormous deficit of a sense of statehood in the majority of the political elite, with the pessimism and nihilism, with the demographic collapse and the diminution of the activities and functions of the state after 1989. The article concludes that in the beginning of the 21st century the Bulgarian society is once again faced with the necessity of consolidating the system of state government, of increasing the institutional effectiveness of the state and its administrative capacity. In this respect the lessons of the construction of the Bulgarian state after the Liberation can be of use, especially in respect of raising the “sense of statesmanship” of the political elite.

Key words: *sense of statesmanship, political elite, demographic characteristics, institutional effectiveness of the state, economic development*

В тази статия поддържам тезата, че укрепването на държавността е въпрос от фундаментално значение за развитието на България, както след Освобождението, така и в началото на XXI век.

Как се получи така, че след Освобождението за две десетилетия беше изградена сравнително добре функционираща за времето си национална държава, а в началото на XXI век, през 2007 г. сп. “Форийн полиси”, Фондът на мира и Карнегиевата фондация в ежегодния “Индекс на провалените държави” поставиха България в категорията “заплашена от провал държава”¹.

Годишният “Индекс на провалените държави” обособява четири категории държави: 1) провалени държави; 2) заплашени от провал държави; 3) държави с контролируем риск; 4) най-стабилни държави. Класацията се прави според следните 12 индекса (фактора) на провалената държавност:

И1 – Нарастващ демографски натиск;

И2 – Масирано движение на бежанци – вътрешни и напускащи страната;

И3 – Разединение и отмъстителност, стремеж към изразяване на групово недоволство;

И4 – Хронична и устойчива загуба на население;

И5 – Неравносечно икономическо развитие на отделните групи;

И6 – Рязък и/или тежък икономически упадък;

И7 – Криминализация или делегитимация на държавата;

И8 – Прогресивно влошаване на публичните услуги;

И9 – Широко разпространени нарушения на човешките права;

И10 – Службите за сигурност стават държава в държавата;

И11 – Разединение на елитите на отделни фракции (фракционирание на елитите);

И12 – Интервенции на други държави или външнополитически фактори;

Стойностите на тези индекси, които варират от 1 до 10, се сумират. Теоретично най-устойчивата държавност не може да има сбор, по-голям от 12 – по 1 за всеки индекс. И обратното, максималният възможен сбор от 120 е индикатор за липса на всякаква държавност. През 2007 г. Индексът обхваща 177 държави, като първа е Судан със сбор от 113,7, а последна – Норвегия със 17,1 точки. България е с индекс 60,3 и е на 128 място от 177 държави. Само една позиция

ни дели от по-благоприятната група. През 2006 г. България е с индекс 62,1. Негативните оценки за българската държавност са най-вече по индексите – неравностойно икономическо развитие; хронична и устойчива загуба на население и делегитимация на държавата. Дори да допуснем известен скептицизъм към методиката на авторите на “Индекса”, техните оценки по горните показатели са очевидно основателни. Самите автори на “Индекса” обявяват, че работят с два изключително надеждни софтуерни продукта: търсачката Thomson Dialogue и методиката за оценка на конфликти CAST (Conflict Assessment System Tool)².

Но да се върнем към въпроса, който поставих в началото на статията. Ходът на логическото мислене изисква да започнем сравнителния анализ оттам, откъдето започва и самото историческо развитие на възобновената българска държавност.

Още на 10 юни 1877 г. в “Прокламацията на Руския император Александър II към българския народ за полагането основите на българската държавност” се обявява: **“Задачата на Русия е да създава, а не да разрушава”**³. С предвижването на руските войски навътре в страната в управлението ще “бъдат незабавно призовани местните жители под висшето ръководство на наредената за това власт, а новите български дружини ще послужат за основа на местната българска сила, предназначена да пази всеобщия ред и безопасност”⁴.

И като потвърждение на освободителната и градивна роля на Русия, в първия освободен български град Свищов за губернатор е назначен Найден Геров, а за вицегубернатор – Марко Балабанов.

Градивната стратегия провъзгласена в “Прокламацията” се потвърждава от архивните документи – първокласните свидетелства, включени в превъзходния сборник “Русия и възстановяването на българската държавност (1878 – 1885 г.)”, посветен на 130-годишнината от Освобождението на България. Сборникът е плод на съвместните усилия на българските и руски архивни институции и е издаден със съдействието на форум “България – Русия”. Дори самото наименование на първите документи на “Канцеларията за Гражданско управление на освободените зад Дунава земи”, оглавявана от княз Владимир Черкаски, са достатъчно показателни: “Проект за учредяването на първоначално военно-полицейски управление в заеманите от

армията земи”; “Главни правила за устройството на финансово управление в България”; “Основни положения на гражданското управление в санджаците и окръзите...”; “Временни правила и разписание на длъжностите на управителните (административните) съвети в окръзите и градовете на България”⁵ и т.н.

Приети са и “Временни правила за създаване на земска войска в Княжество България”⁶. В резултат, до Берлинския конгрес българската войска достига численост от 10 000 щика.

От документите е видно, че възобновяването и изграждането на българската държавност е процес, а не еднократен акт (колкото и да са значими определени сакрални дати).

Княз Владимир Черкаски⁷ се проявява като компетентен администратор и доброжелателен първостроител на зараждащата се българска държава. Неговите биографи твърдят, че се увлича от знаменитото произведение на Токвил “Демокрацията в Америка”. В сложния исторически процес на изграждане основите на българската държавност княз Владимир Черкаски се стреми да отчита спецификата на българските условия. Още на 30 април 1877 година, той командирова от Кишинев в Букурещ една особена комисия (състояща се от трима руси и трима българи) със задача да събере и систематизира съществуващите в България закони и обичаи. Черкаски снабдява комисията с подробна програма и със средства за издаване на периодично издание. В резултат се появява списанието “**Матеріали для изученія Болгаріи**”, издавано в Букурещ⁸.

Това обстоятелство, както и цялостната дейност на княз Владимир Черкаски, дават основания на проф. Любомир Владикин да направи извода, че “той искаше да я изгради (българската държава – б.м. Г.Я.) на самобитни начала”⁹. В едно свое писмо княз Черкаски пише: “Русия носи отговорност да освободи този край и да го напусне, когато там бъде създаден граждански ред. В интерес на Русия е този край да бъде организиран по възможност и по-скоро самобитна местна администрация, която веднага след прогонването на противника да поеме гражданското самоуправление в свои ръце.”

След смъртта на княз Владимир Черкаски (починал по ирония на историята точно в деня на подписването на Санстефанския мирен договор 19 февруари/ 3 март 1878 г.) дейността по изграждането на

модерните български държавни институции продължава императорският комисар Александър Дондуков-Корсаков и ръководеният от него Съвет със седем отдела, предходник на Министерския съвет. Юристът Сергей Лукиянов, началник на съдебния отдел в Съвета на императорския комисар, оглавява Комисията изработила “Проекта за Органически устав на Княжество България” – изпратен на 6 ноември 1878 г. в Санкт Петербург за одобрение.

В рамките на девет месеца, срокът предвиден от Берлинския договор (1 юни 1878 г.) за престоя на руските войски, трябва да се положат основите на българската държавност, да се приеме Конституцията, да се избере държавен глава и се предаде властта на законните български власти.

Току-що освободената територия трябва да се организира в суверенна държава. На мястото на теократичната османска тиранско-деспотна система да се изгради светска и конституционна държава.

От решаващо значение за изпълнението на тази историческа задача е конституирането на учредителната власт, приемането на Конституцията на Княжество България. При приемането на Търновската конституция тогавашните учредители се проявяват, в редица случаи, като истински държавници, с изострено чувство за държавен суверенитет, държавно достойнство и българско държавническо съзнание.

Още в началото на Учредителното събрание, по предложение на Драган Цанков е премахнато наименованието “Органически устав”, смятано в тогавашния дипломатически език като термин на васалност и е заменено с “Конституция”.

По предложение на депутата Найден Геров е изхвърлен текстът на чл. 3 (по-късно чл. 4), на “Проекта”, който определя, съобразно Берлинския договор, че България “се намира във васални отношения спрямо Блистателната порта”, тоест спрямо Султана. Аргументите са: “Ние съставяме конституция само за вътрешно уреждане на княжеството; ние не правим международен акт, за да споменаваме за това отношение.”¹⁰ Предложението се приема без разисквания. С голям такт, на който биха завидели мнозина професионални дипломати, търновските учредители нанасят удар на Берлинския договор

и избавят бъдещите български правителства от множество унижения¹¹.

Търновската конституция се определя като една от най-демократичните в края на XIX век. Дори според оценката на проф. Владикин “когато е създадена в 1879 г. беше най-демократичната конституция в света”¹². Тя въвежда всеобщото изборително право за мъжете, български граждани навършили 21 години, а дори в САЩ афроамериканците от някои южни щати получават изборителни права едва през 1965 г. Приет е забележителният текст на чл. 61, според който: “Никой в Българското Княжество не може ни да купува, нито да продава човечески същества. Всякой раб, от какъвто пол, вяра и народност да бъде, свободен става щом стъпи на Българска територия”¹³. Един текст, който би правил чест на всяка напредничава конституция.

И още един факт в потвърждение на държавническото съзнание на тогавашните учредители. **Търновската конституция е подписана от всички народни представители на 16 април 1879 г.** За търновските учредители видният български конституционалист проф. Стефан Баламезов ще напише: “Какви хубави, честни личности. Неблагодарни ще бъдем, ако не защитаваме тяхната памет, недостойни – ако оставим да загине тяхното наследство.”¹⁴ Запознавайки се с дневниците на Първото Велико народно събрание (открито на другия ден, след закриването на Учредителното събрание – 17 април 1879 г.), големият български интелектуалец Петър Увалиев възкликва: “Онова, което прочетох ме поразил. На положение се държат чорбаджиите. Поизбухват интелектуалците: Петко Каравелов например. Но цялата атмосфера е уважителна. Стамболов се кара с Радославов, но си посвещават стихове.”

Тук ще се изкуша да избързам, нарушавайки историческата хронология, за да направя едно сравнение с приемането на сегашната конституция на Република България. Тя е приета на **12 юли 1991 г., подписана от 309 народни представители, от общо 400 депутати в Седмото ВНС.** Още на 14 май 1991 г. 39 народни представители от СДС, главно от РДП, Демократическата партия и от Обединения демократически център, напускат парламента. На 19 май 1991 г. 15 депутати от ДПС също напускат парламента, преди на второ четене да бъде гласуван чл. 3 от Конституцията: “Официален език в Републиката е българският.”

Новата конституция не е подписана от 88 депутати, а 8 депутати я подписват с особено мнение. Това в определена степен се дължи, според мен, на отсъствието или недостатъчното присъствие на това, което нарекохме държавническо съзнание. Разбира се, и при приемането на Конституцията на Република България от 1991 г. има прояви на мъжество и държавническо мислене. Ще си позволя да открия имената на двама народни представители – на Петър Дертлиев (подложен на огромен натиск да напусне парламента) и на болния от рак и на системи Пирин Воденичаров, който заявява, че би дошъл да подпише конституцията “даже на носилка”.

Далеч съм от мисълта да идеализирам двете конституции. Всички конституции имат недостатъци. Както отбелязва Йелинек, абсолютно съвършеното не намира място между винаги несъвършените човешки институции. Критиците на Търновската конституция сочат като нейни недостатък обстоятелството, че не е възприет важен текст от Белгийската конституция, според който всички власти произтичат от народа и монархът няма друга власт, освен тази, която изрично му отрежда конституцията. За недостатък се смята и възприемането на института на извънредните пълномощия (взет от Сръбския устав). И още един недостатък. Според някои автори несъответствието между формално-юридическото и фактически-приложното функциониране на органите на политическото представителство и управленческата практика е породено от самата Конституция, която създава възможности за нейното нарушаване. Що се отнася до Конституцията на Република България от 1991 г. големият френски конституционалист и политолог Морис Дюверже дава една доста нюансирана преценка: “защото тя обединява най-лошото и най-доброто в съвременната представа за парламентарен режим”¹⁵. Нейният най-дълбок недостатък, според него, е пълното игнориране на т.н. „министерска солидарност”, а най-доброто – прекият избор на президента и неговата роля на регулатор и върховен арбитър на системата.

Без да влизаме в дискусия с критиците на двете конституции ще отбележа: историята на конституционализма показва, че конституционните недостатъци могат да бъдат коригирани чрез предприемане на юридически мерки или чрез еволюцията на конституционната практика.

Но да се върнем към строителите на следосвобожденската българска държава. Макар и в различна степен за тях приляга английското понятие “Statesmanship” (държавничество) и руското понятие “государственик”. “Государственик” не в смисъл на поглъщане на личността и обществото от държавата, а “в смисъл на извисяване на държавната идея и държавния факт до върховен политически регулатор на поведението на гражданина, в осъзнаване на интересите и престижа на собствената държава до неотменима и задължителна норма на политическа дейност.”¹⁶

Именно по този показател сравнителният анализ констатира значителен дефицит на държавничество в голяма част от българския политически елит след 1989 г.

Сравнителният анализ на доминиращите в обществения живот тенденции през първите две десетилетия – след Освобождението 1878 г. и след 1989 г. – установява наличието на противоположни тенденции, тенденции антиподи. Ще се опитам да очертаем някои от тях:

- През първите две десетилетия след Освобождението доминира историческият оптимизъм и патриотизъм, докато през първите две десетилетия след 1989 г. доминираща тенденция е песимизмът (според социологически изследвания българите са най-песимистичната нация в Европейския съюз), ниҳилизмът и дори националният мазохизъм (самообругаването на българското). Дори имаше години, когато не можеше спокойно да се произнесе думата “патриот”, освен, разбира се, когато ставаше дума за американските ракети “Пейтриът”;

- През първите две десетилетия след Освобождението е налице демографски бум. Български студенти учат в руски и западни университети, но се връщат в родината. Докато през изминалите близо две десетилетия след 1989 година е налице демографски колапс. През 1990 г. населението на България е било 8 669 269 души, а през 2007 г. е 7 640 240 (според данни на отдел “Статистика на населението” на Националния статистически институт). Едва през последните години се забелязват слаби индикации за бавно излизане от демографската криза. През 2007 г. са се родили 75 349 деца, в сравнение с предходната година броят им се е увеличил с 1371. Според различни

изчисления страната е напусната от над един милион души. При това е налице масово изтичане на умове (както находчиво отбелязва проф. Георги Марков – “всеки има мозък, но не всеки има ум”), богатите нации стават все по-богати и за сметка на подготвените у нас специалисти. Ако българите не бъдат мнозинство в своята страна, тя няма да бъде българска! (В случая перифразирам една фраза на Шимон Перес: “Ако евреите не бъдат мнозинство в своята държава, тя няма да бъде еврейска.”¹⁷).

- Още в първите години след Освобождението е ликвидирано разбойничеството на турските чети в Североизточна България (главно в Делиормана), което според тронното слово на Александър I през 1880 г. – “взема обезпокоителни размери за ония места”¹⁸. А според телеграма на кмета на Ески Джумая до председателя на камарата: “Разбойничеството взима характер на въстание.”¹⁹ На 26 април 1880 г. Народното събрание дава “извънредни пълномощия” на военния министър Ернрот, който, по оценката на С. Радев, “изпълни своята мисия с голяма вещина... не се мина дълго, и разбойничеството биде потушено”²⁰. Докато през първите две десетилетия след 1880 г. е налице обезпокоителна тенденция към криминализация и делегитимация на държавата, включително връзки на политици със субекти от сенчестия бизнес.

- През първите десетилетия след Освобождението страната се изгражда и развива с високи темпове²¹. Само в рамките на първото поколение българи след Освобождението е постигнат “неимоверен напредък и успех в много отношения; надминали сме някои наши съседи, които са заживели свободно с половин век по-рано от нас.”²² Докато след 1880 г. страната преживя ужасен преход на разпад (разрушено бе земеделието, голяма част от индустрията, настъпи културна и морална дезориентация), страната преживя рязък и тежък икономически упадък. Градивните и съзидателни процеси са частични и само в определени области и браншове и то главно през последните десетина години. Вместо призвани политици и държавници на политическата сцена излязоха главно политикани, които по изрече на Вебер живеят от политиката, а не за политиката. Процесите на разпад на държавността са правопрпорционални на степента на дефицита на държавническо съзнание. Изключенията в това отношение са рядкост.

Разбира се, подобен дефицит макар и в значително по-малка степен, се наблюдава и в други източноевропейски страни след края на Студената война. Дори един от открояващите се съвременни източноевропейски държавници проф. Вацлав Клаус, президент на Чехия и доктор хонорис кауза на УНСС, с горчивина заявява: “Чехите нямат достатъчно силно чувство за своята национална идентичност и затова се самоподценяват, сервилничат пред всеки по-силен съюзник”. Клаус не пести критиката си към Европейския съюз. Според него “Брюксел иска да минимизира единствената безспорна, развита и доказала жизнеспособността си форма на човешка организация – националната държава.”²³

Разбира се, обстоятелствата в края на ХХ и началото на ХХІ век са се изменили съществено, свързано най-вече с явлението, обобщавано с термина “глобализация”. Според някои политически анализатори глобализацията едва ли не предвещава края на държавата. “Предвижданията им обаче не са верни” – категорична е Маргарет Тачър в “Изкуството на държавника”²⁴. Действителната последица от глобализацията се състои в това, че в известен смисъл държавата ще престане да упражнява функциите, които поначало са ѝ били неприсъщи. А това е нещо съвсем различно²⁵.

Тук се налага да направим някои уточнения свързани със строежа на съвременната държава, и по-точно с необходимостта да се разграничава обхват (периметър) на функциите на държавата, от сила на държавата, в смисъл на институционална ефективност, на държавен и административен капацитет. За да разсеем заблудата, че намаляването обхвата на функциите на държавата (в този смисъл по-малката държава) води до по-слаба държава. Съществуват държави с ограничен периметър на държавните функции (от икономическа гледна точка), но със силна институционална ефективност.

Държавата запазва фундаменталната си значимост и в съвременните условия, каквито и да са недостатъците на държавното управление в много страни.

Държавата създава и прилага законите, а съществуването на законови рамки е изключително важно – може би по-важно от всичко – за едно нормално функциониращо общество, което винаги се нуждае от устойчив ред на отношенията и от определена субординация. Още

Аристотел в “Политика” пише, че онзи, който е създал държавата, е най-големият от благодетелите, тъй като без закон човекът е най-лошият от животните, а съществуването на закона е обусловено от държавата.

От всички човешки организации само държавата е източник на прилагане на правна принуда. Според социологическото определение за държавата на Макс Вебер в “Политиката като призвание”: държавата е такъв вид човешка общност, която върху една определена територия притежава монопола за легитимното физическо насилие²⁶, на легитимното прилагане на принуда спрямо тези, които нарушават законите. Легитимното упражняване на сила е необходимо на държавата, за да се справя с престъпността в собствените си граници и да осигурява защитата си от външна заплаха.

И още нещо, на което обръща внимание М. Тачър, държавата внушава чувство за идентичност, особено когато границите ѝ съвпадат с тези на една нация. Народите живеят в държави.

В края на 80-те и през 90-те години на XX век господстваща тенденция в политиката беше намаляването на мащабите на държавния сектор, минимизирането на държавата, намаляването на дейностите и функциите на държавата. Международните финансови институции като валутен фонд и Световната банка поставиха ударението върху система от неолиберални мерки за намаляване степента на държавна намеса в икономиката – пакет наречен “Вашингтонски консенсус”, от един от неговите създатели²⁷.

Както констатира Фр. Фукуяма почти липсваха предупреждения от защитниците на “Вашингтонския консенсус” относно опасностите от либерализацията и от отсъствието на адекватни институции. Липсата на ефективни институции доведе дотам, че в резултат на либерализацията положението стана по-лошо. След Студената война се появи цял пояс от провалени и слаби държави, простиращ се от Балканите през Кавказ до Близкия Изток, Централна и Южна Азия. Разпадането или слабостта на редица държави в Африка и Азия доведе до големи хуманитарни катастрофи. Те се превърнаха в източник на редица от най-сериозните световни проблеми. Терористичният акт от 11 септември показа, че слабостта на държавата е същевременно голямо стратегическо предизвикателство.

Тези обстоятелства наложиха смяна на приоритетите. Ударението се постави върху силата на държавата, върху институционалната ефективност пред периметъра (обхвата) на нейните функции. Дори защитниците на “Вашингтонския консенсус” започнаха да твърдят, че си дават сметка за значимостта на институциите, върховенството на закона и адекватното поддръждане на реформите във времето²⁸. Милтън Фридмън, носител на Нобелова награда за икономика, ортодоксален привърженик на свободния пазар, в един свой коментар от 2001 г. посочва, че десетилетие по-рано той би се обърнал с три думи към държавите извършващи преход от социализма: “приватизирайте, приватизирайте, приватизирайте.” Но това беше грешка – продължава той, “Оказа се, че върховенството на закона е вероятно по-фундаментално, отколкото приватизацията”. Но тази констатация се оказа твърде закъсняла за източноевропейските общества!

Начинът на провеждане на приватизацията, недооценката на стабилността на институциите и върховенството на закона допринесоха в значителна степен за делегитимирането на държавата в редица източноевропейски страни.

Разгледаната глобална тенденция в развитието на държавността в голяма степен е характерна и за развитието на държавността в България след 1989 г. Негативните последици в случая се засилват и от дефицита на държавничество в голяма част от политическия елит и от недъзите на сложилия се политически модел. **Слабостта на държавата, липсата на ефективни институции и дори нейното демонизиране и разграждане през някои години отвори ниши, в които бързо се настаняха корупцията и престъпността.** Българското общество отново се изправи пред необходимостта от укрепването на държавността, от повишаване на институционалната ефективност, на държавния и административния капацитет. Необходимо е “пресъздаването на държавата” (Дж. Стиглиц), установяването на по-ефективна и отзивчива държава.

Поуките от изграждането на българската държавност в следосвобожденската епоха могат да се окажат в това отношение полезни, особено с онова, което нарекохме “държавничество” и “държавническо съзнание”.

В края на настоящата статия ще си позволя да направя едно емоционално отклонение, доколкото тя е предназначена за публикуване в сборник, посветен на 80-та годишнина на проф. Петър Горанов. Следвал съм история във ВТУ през периода 1967–1971 г. Проф. Горанов ми преподаваше по „Българско възраждане”, „Нова и най-нова история на България” и спецкурс по нова българска история. Той ми беше научен ръководител на дипломната работа (рецензент – гл. ас. Петър Тодоров, сега – професор). Бил съм председател на кръжочка по „Нова и най-нова българска история”, чийто научен ръководител беше Петър Горанов.

Признателността, благодарността е важен индикатор за морала на един човек. Поради което адмираiram инициативата на колегите за издаването на настоящия сборник.

БЕЛЕЖКИ

¹ The Failed States Index 2007, “Foreign Policy”, July/August 2007, www.foreignpolicy.com

² Пак там .

³ Русия и възстановяването на българската държавност (1878–1885 г.). Държавна агенция „Архиви”. С., 2008, с. 34.

⁴ Пак там, с. 35.

⁵ Пак там, с. 37–55.

⁶ Пак там, с. 87–90.

⁷ За личността и дейността на Черкаски Вж.: Княз Владимир Александрович Черкасский. Его статьи, его речи и воспоминания о нем. Москва, 1879, 379 с.

⁸ **Владикин, Л.** История на Търновската конституция. С., 1994, с. 36.

⁹ Пак там, с. 30.

¹⁰ Пак там, с. 127.

¹¹ Пак там, с. 12.

¹² Пак там, с. 9.

¹³ Български конституции и конституционни проекти. С., 1990, с. 26.

¹⁴ **Баламезов, Ст.** Конституционно право. Част първа. С., 1993, с. 7.

¹⁵ **Дюверже, М.** Полупрезидентският режим. С., 1995, с. 238.

¹⁶ **Матеев, Е.** Държавникът Стамболов. С., 1992, с. 11.

¹⁷ **Перес, Ш.** По обе стороны стены. Беседы Хаима Мисгава с Шимоном Пересом. Москва, “Олма-Прес”, 2005, с. 144.

¹⁸ **Радев, С.** Строителите на съвременна България. Т. 1. С., 1990, с. 210.

¹⁹ Пак там.

²⁰ Пак там, с. 212.

²¹ Подробно за икономическото развитие на България в края на XIX век Вж.: **Саздов, Д. и колектив.** История на националното и световно стопанство. УИ “Стопанство”. С., 2002, с. 117–271.

²² **Каравелова, Ек.** Като антична трагедия. Съдбата на Екатерина Каравелова и нейното семейство. Съставител Ф. Дренкова. С., 1984, с. 365–366.

²³ Монитор, 17 август 2005.

²⁴ **Тачър, М.** Изкуството на държавника. С., 2002, с. 15.

²⁵ Пак там.

²⁶ **Вебер, М.** Политиката като призвание. – В: Макс Вебер. Ученият и политикът. С., 1993, с. 46.

²⁷ **Фукуяма, Фр.** Строежът на държавата. С., 2004, с. 19.

²⁸ Пак там, с. 35.

ЛИТЕРАТУРА

Баламезов, Ст. Конституционно право. Част първа. С., 1993.

Български конституции и конституционни проекти. С., 1990.

Вебер, М. Политиката като призвание. – В: Макс Вебер. Ученият и политикът. С., 1993.

Владикин, Л. История на Търновската конституция. С., 1994.

Дюверже, М. Полупрезидентският режим. С., 1995.

Каравелова, Ек. Като антична трагедия. Съдбата на Екатерина Каравелова и нейното семейство. Съставител Ф. Дренкова. С., 1984.

Княз Владимир Александрович Черкасский. Его статьи, его речи и воспоминания о нем. Москва, 1879.

Матеев, Е. Държавникът Стамболов. С., 1992.

Монитор, 17 август 2005.

Перес, Ш. По обе стороны стены. Беседы Хаима Мисгава с Шимоном Пересом. Москва, “Олма-Прес”, 2005.

Радев, С. Строителите на съвременна България. Т. 1. С., 1990.

Русия и възстановяването на българската държавност (1878–1885 г.).
Държавна агенция “Архиви”. С., 2008.

Саздов, Д. и колектив. История на националното и световно стопанство. С., УИ Стопанство, 2002.

Тачър, М. Изкуството на държавника. С., 2002.

Фукуяма, Фр. Строежът на държавата. С., 2004.

The Failed States Index 2007, “Foreign Policy”, July/August 2007,
www.foreignpolicy.com